

**ԿԻԼԻԿԻՈ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ
ԱՋԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻԱ 1918-1919 ԹԹ.¹**

Վահագն Հարությունյան

Մուտք

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Էգեյան ծովի Լեմնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում խարիսխ ձգած անգլիական «Ազամեմնոն» հաճանավի վրա զինադադարի պայմանագիր է կնքվում դաշնակից պետությունների և Օսմանյան կայսրության միջև, որով վերջ է դրվում ինչպես պատերազմական գործողություններին, այնպես էլ Օսմանյան կայսրությանը²: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում զինադադարի այն պայմանները, որոնք անմիջականորեն առնչվում են Կիլիկիայի հետազա ճակատագրին: Չինադադարի 7-րդ հոդվածը դաշնակիցներին իրավունք էր վերապահում գրավելու Օսմանյան կայսրության ցանկացած վայր, եթե կստեղծվեր անվտանգությանն սպառնացող իրավիճակ: 10-րդ հոդվածով դաշնակիցները պետք է գրավեին Տավրոսի փակուղու համակարգը³, իսկ 16-րդ հոդվածով Թուրքիան պարտավորվում էր իր զորքերը դուրս բերել Կիլիկիայից⁴:

Մուդրոսի զինադադարը և Կիլիկիայի հետազա ճակատագիրը

Արդեն 1918 թ. նոյեմբերի 2-ին անգլիական զորքերը Միջագետքում գրավեցին Մոսուլի շրջանը, ինչպես նաև Միջերկրական ծովի կարևորագույն նավահանգիստներից մեկը՝ Ալեքսանդրետը: 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին ուժասպառ եղած և պարտված Թուրքիան անձնատուր է լինում և

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ Գիտության կոմիտեի կողմից դրամաշնորհի ձևով տրամադրած՝ 20TTSH-043 ծածկագրով գիտական ծրագրի շրջանակներում:

² Մանրամասները տե՛ս **Արզումանյան Մ.**, Արիավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973, էջ 201-205:

³ Տե՛ս **Թորոսյան Շ.**, Կիլիկիայի հայերի ազգային-ազատագրական շարժումները 1919-1920թթ., Երևան, 1987, էջ 75:

⁴ Տե՛ս **Дипломатический словарь в трех томах**, т. 2, Москва, 1961, с. 57, նաև **Хрестоматия по истории международных отношений**, М., 1963, с. 351:

հանձնվում հաղթողների ողորմությանը: Անգլիական հաղթանակած զորքերն օգտագործելով իրենց ռազմական գերակշռությունը՝ Սուեզից շարժվում են դեպի Իրաք և Սիրիա: Հիշարժան են այս շրջանում Սահակ Բ. Խապայանի Դամասկոսից Փարիզ՝ Ֆրանսիայի վարչապետին, ինչպես նաև բրիտանական բանակի հրամանատարությանն ուղղված հեռագրերը: Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյին ուղղված 1918 թ. նոյեմբերի 13-ի շնորհավորական հեռագրում նա մասնավորապես նշում էր. «Մարդկության վերջնական հաղթանակին հասնելու համար դաշնակիցների թափած մեծ ջանքը անսահման ուրախությամբ է լցնում մեր սիրտը: Հայ ազգը, որ այդ ընդհանուր ուրախությունների մասն է կազմում, շտապում է միանալու այն սրտագին շնորհավորանքներին և փայլուն հերոսության համար այն բարձր հիացմունքին, որ դաշնակիցներն են փաստում: Իմ ժողովուրդը շտապում է ձգտել ամենասուրբ առաքելության՝ ազատության»: Իսկ բրիտանական զորքերի ընդհանուր հրամանատարությանն ուղղված հեռագրում ասվում էր. «Որպես Թուրքիայից արտագաղթածների հոգևոր առաջնորդ՝ ամբողջ սրտով և ջերմորեն շնորհավորում եմ Ձեր փառապանծ բանակի հաղթական մուտքը Սիրիայի մայրաքաղաք: Աղոթում եմ, որ նրանք բացեն քաղաքակրթության համար նոր դարաշրջան այս դրախտանման երկրի համար, որն անպաշտպան և ճնշված մնաց երկար դարեր»²:

1918 թ. նոյեմբերի 21-ին Դամասկոսում Սահակ Բ. Խապայանը հանդիպում է ունենում Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի խորհրդական Մայք Սայքսի հետ, որը կաթողիկոսին հորդորում է հայկական «արդար դատի» համար հնարավորինս շատ «աղմուկ յարուցանել համաձայնական պետութիւնները հեռագրական դիմումներով»³:

Կ.Պոլսի ու Երուսաղեմի պատրիարքությունների և Կիլիկիո կաթողիկոսության վերահաստատումը

Մուղրոսի զինադադարից հետո Սահակ Բ. Խապայանի մտահոգությո-

¹ Տե՛ս Վաչէ Ա., Ինչպէս կորսնցուցինք Կիլիկիան. հերոսամարտներ Այնթապ, Հաճն, Մարաշ, Տէօրթ-Եոլ, Պէյրուֆ, 1971, էջ 8:

² Եղիայեան Բ., Ժամանակակից պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 65-66:

³ Կենճեան Ա., Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութիւնը և Կիլիկեան ինքնավարութեան աքթը, Պէյրուֆ, 1958, էջ 166:

յուններից մեկը Կ. Պոլսի և Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությունների ինքնուրույն իրավակարգի վերահաստատումն էր, որը պարտադրվել էր Օսմանյան պետության կողմից 1916 թ. նվիրապետական չորս աթոռների միացմամբ: Հասել էր ժամանակը, որ Կիլիկիան նորից պետք է դառնար կաթողիկոսական նստավայր և ձեռք բերեր իր անկախությունը և երբեմնի փառքը: Դամասկոսի ազատագրումից անմիջապես հետո կաթողիկոսը հրահանգել էր Կ.Պոլսի պատրիարքի փոխանորդ Գաբրիել Եպս. Ճևահիրճյանին զբաղվել Ազգային սահմանադրության վերականգնման խնդրով, քանի որ օսմանյան կառավարությանը 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին արտոնագիր էր տրամադրել 1916թ. հուլիսի 19-ի «Կանոնագրով» կասեցված Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը վերահաստատելու համար¹: Արդյունքում, վերականգնում է դուկտ. Գ. Դավիթյանի՝ պատրիարքական նախկին խափանված վարչության գործունեությունը, որն էլ իբրև սահմանադրությամբ ընտրված մարմին իր կողմից պատրիարքական տեղապահ է նշանակում Մեսրոպ Եպս. Նարոյանին: 1918թ. հոկտեմբերի 31-ին Կ.Պոլսի նորընծա տեղապահը և պատրիարքական վարչությունը իշխանություններից պահանջում են նաև աքսորված նախկին պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոսի վերադարձը Կ.Պոլիս²:

Նոր իրադրության պայմաններում Բ. Դուռը 1918 թ. նոյեմբերի 20-ին հրապարակում է մի նոր օրենք, որով օրինականացվում էր 1863 թ. մարտի 17-ի Արևմտահայերի ազգային սահմանադրության վերահաստատումը: Նոր օրենքի համաձայն, որը բաղկացած էր հինգ հոդվածներից, կասեցվում էր Հայ կաթողիկոս-պատրիարքության 1916 թ. հուլիսի 19-ի կանոնագիրը, որի փոխարեն վերահաստատվում էր արևմտահայերի 1863 թ. մարտի 17-ի Ազգային սահմանադրությունը, չեղարկվում էին Հայ կաթողիկոս-պատրիարքության 1917 թ. հունվարի 24-ի «բերաթ»-ները, և դրա փոխարեն վերահաստատվում էին Սսի Հայոց կաթողիկոսին և Կ.Պոլսի պատրիարքին վերաբերող նախկին որոշումները³:

Սակայն մի փոքր այլ էր վիճակը Կիլիկիո կաթողիկոսի համար: Վերջինս նախ մի կողմից պետք է ամրագրեր Երուսաղեմի պատրիարքական

¹ Տե՛ս **Զաւէն արքեպս.**, Պատրիարքական յուշեր. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 338:

² Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 84:

³ Տե՛ս **Լիբանանի Հայոց անձնական իրաւունքը**, Անթիլիաս- Լիբանան, 1956, էջ 42:

աթոռի անկախությունը՝ նոր իշխանությունների հետ հարաբերությունների հաստատման օրինականացումով, իսկ մյուս կողմից վերահաստատել կաթողիկոսական իր աթոռը Կիլիկիայում՝ նոր իշխանությունների և Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության հետ իրավական դիրքերի և հարաբերությունների ճշտումով: Թերևս այս էր պատճառներից մեկը, որ Կաթողիկոսական աթոռը Կիլիկիայում վերահաստատվեց մեկ տարի ուշացումով: Այս ճանապարհին Ս. Խապայանի վրա դրված կարևոր խնդիրներից մեկը կաթողիկոսությանը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության իրավունքների փոխանցման հարցն էր¹:

Դեռևս 1917 թ. դեկտեմբերին, երբ անգլիական զորքերը Սուեզից մտնելով Միջերկրական ծով գրավեցին Պաղեստինի հարավային շրջանները և Երուսաղեմը, Սահակ Բ-ի անունով ստեղծված մարմինը կորցրեց իր իրավական հեղինակությունը, և բրիտանական իշխանությունների ու մասնավորապես Երուսաղեմի անգլիացի առաջին կառավարիչ՝ գեներալ Սթորսի համաձայնությամբ և բարյացակամությամբ ստեղծվեց վարչական նոր ժողով՝ Եղիշե եպս. Չիլինկիրյանի նախագահությամբ՝ մինչև նոր պատրիարքի ընտրությունները²: Սահակ Բ. Խա-

¹ 1910 թ. վախճանվել էր Երուսաղեմի վերջին պատրիարք 93-ամյա Հարություն արք. Վեհապետյանը, որը աթոռակալել էր 21 տարի: 1910 թթ. Երուսաղեմի պատրիարքական աթոռը մնացել էր թափուր: Վանքի ներքին հաշվապահական և միաբանական խնդիրներով զբաղվում էին Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքությունը և Ազգային կենտրոնական վաչությունը: Վերջինը Արևմտահայերի ազգային սահմանադրության հաստատումից ի վեր իր վրա էր վերցրել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի ընտրության և վարչական հսկողության պատասխանատվությունը: 1914 թ. Կ.Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի որոշմամբ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքի ընտրության հարցը լուծելու համար Երուսաղեմ է ուղարկում Կ.Պոլսի նախկին պատրիարք Մաղաքիա արք. Օրմանյանին և Վահան Թեքեյանին: Սակայն վերահաս պատերազմը առկա վիճակի մեջ է թողնում հարցի քննությունը: Վ. Թեքեյանը վերադառնում է Կահիրե, իսկ Մ. արք. Օրմանյանը մնում է վանքի մեջ իբրև ընթացիկ գործերի վերահսկող՝ մինչև 1916 թ. օգոստոսի 9/16-ը, երբ նոր կանոնադրությամբ «կաթողիկոս-պատրիարք» կրկնակի տիտղոսով Երուսաղեմ է փոխադրվում Սահակ Բ. Խապայանը: 1917 թ. նոյեմբերի 9/16-ին Օսմանյան կառավարության հրահանգով «ապահովության» համար Ս. Խապայանը Երուսաղեմից տեղափոխվում է Դամասկոս՝ պատրիարքության գործերը թողնելով «տնօրենների ժողով»-ին՝ Գյուտ եպիսկոպոսի նախագահությամբ: Տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 85-86:

² Միայն 1921 թ. սեպտեմբերի 5-ին Կ.Պոլսի Ազգային ընդհանուր ժողովը 68 ժողովականների մասնակցությամբ և Ջավեն պատրիարքի նախագահությամբ 62 կողմով

պայանն իր այդ մտադրության մասին ծանուցել էր Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքությանը և Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը:

Սակայն, երբ նա վերադառնում է Երուսաղեմ՝ իր իշխանությունը փոխանցելու համար, բախվում է որոշակի դժվարությունների: Բանն այն էր, որ անգլիական իշխանությունների կողմից հովանավորվող որոշ ուժեր փափագում էին, որ իշխանության փոխանցումն իրականացվեր ոչ թե զուտ վանական իշխանությանը, այլ աշխարհականներից բաղկացած խառը հանձնախմբին: Այդպես էր կամենում նաև Երուսաղեմի անգլիական կառավարիչը՝ գեներալ Սթորսը: Չնայած կաթողիկոսը միաբանությանը կոչ էր անում խուսանավել առճակատումից, սակայն վանքի լուսարարապետն իր համակիրներով համաձայնվում է աշխարհիկ խառը հանձնախմբի ստեղծմանը: Այդ մասին տեղեկություններ են պահպանվել Փարիզ՝ Պողոս Նուբար փաշային ուղղված Ս. Խապայանի 1919 թ. ապրիլի 19-ի նամակում:

Բնակչության Կիլիկիա վերադարձի կազմակերպումը

Հալեպի ազատագրումից հետո՝ 1918 թ. նոյեմբերի վերջերին, Սահակ Բ. Խապայանը վերադառնում է Ադանա, ուր իջևանում է Սարգիս Պազայանի տանը: Սակայն երկու շաբաթ մնալուց հետո նա նորից հետ է վերադառնում Հալեպ, Դամասկոս և Երուսաղեմ՝ բնակչության ներգաղթը կազմակերպելու նպատակով:

Մուղրոսի զինադարարի համաձայն՝ 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին դաշնակից ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը թուրքական իշխանություններից պահանջում է դատարկել Կիլիկիան, որից հետո 1918 թ. դեկտեմբերին անգլիական զորքերը մտան Մերսին ու Ադանա, իսկ 1919 թ. հունվարին գրավեցին Ուրֆան, Մարաշը և Այնթապը: Այս ամենը կատարվեց Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի խախտմամբ, քանի որ համաձայնագրով Կիլիկիան տրվում էր Ֆրանսիային²:

1918 թ. դեկտեմբերին անգլո-ֆրանսիական զորքերի և թուրքական

Եղիշե արք. Դուրյանին պետք է ընտրեր Երուսաղեմի հայոց պատրիարք: Տե՛ս **Գուշակեան արք. Թ.**, Եղիշե պատրիարք Դուրեան, Դուրեան մատենաշար, թիւ 1, Երուսաղեմ, 1932, էջ 275:

¹ **Եղիայեան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 87:

² Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923), պրոֆ. **Ջ. Ս. Կիրակոսյանի** խմբագրությամբ, Երևան, 1972, էջ 393:

կառավարության միջև ստորագրվում է մի նոր փաստաթուղթ՝ Մուդրոսի զինադադարի գաղտնի հավելվածը¹, որով Կիլիկիայի կառավարման վերահսկողությունը հանձնվում էր ֆրանսիական զինվորականությանը, որը, սակայն, պիտի ենթարկվեր անգլիական զեներալ Էդմոնդ Ալենբիին՝ որպես Մերձավոր Արևելքում գործող դաշնակից զորքերի գլխավոր հրամանատարի²: Հատկանշական է, որ երբ Սահակ Բ. կաթողիկոսը հյուրընկալում է Է. Ալենբիին, վերջինս նրան պատասխանում է, որ «Ուրախ եմ, որ այսօր ձեր երկրին մէջ հիւր եմ»³:

1918 թ. դեկտեմբերի 17-19-ին Հայկական լեգեոնի զորամասերն առաջին անգամ մտան Կիլիկիա⁴, իսկ 1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին ֆրանսիական կառավարության թիվ 92189/11 հրամանով ֆրանսիացի գնդապետ Է. Բրեմոնը նշանակվեց «Հյուսիսային գոտու» (Ադանայի վիլայեթ՝ բացի Սելեֆքեի կազայից)՝ «Հայաստանի կառավարիչ», և 1919 թ. հունվարի 23-ին վեց սպաների ուղեկցությամբ ժամանեց Հայֆա: Հիշյալ գոտուց արևելք ընկած տարածքները՝ Մարաշը, Այնթապը, Ուրֆան և Հալեպը, կազմում էին առանձին մի շրջան և դրվում անգլիական «Հեծյալ անապատային կորպուսի («Desert Mounted Corps») վարչական վերահսկողության տակ»⁵:

Հետաքրքրական է և զարմանալի, որ Է. Ալենբին գրավոր հրահանգ տվեց Բրեմոնին, որ նա Կիլիկիան կառավարի իբրև՝ «սուլթանի իշխանության ենթակա երկիր, օսմանյան պաշտոնյաներու միջոցով»⁶: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, Սահակ Բ.-ն 1919 թ. հունվարի 8-ին նամակով դիմում է զեներալ Ալենբիին և առաջարկում՝ ա.Կիլիկիայի խաղաղ

¹ Ըստ գնդապետ Է. Բրեմոնի՝ զինադադարի հավելվածը ստորագրվել է 1919 թ. փետրվարի 20-ին: Տե՛ս, **Bremond E.**, *La Cilicie en 1919-1920*, Paris, 1921, p. 9:

² Տե՛ս **Кемаль М.**, *Путь новой Турции 1919-1927*, т.1 - Первые шаги национального-освободительного движения 1919, Москва, 1929, с. XXIX:

³ «Վերջին լուր», Կ. Պոլիս, 1919 թ. փետրուար 1, թիվ 1485:

⁴ Տե՛ս **Պողոսեան Ա.**, Թրքահայ սպայի մը օրագիրը, հ. Բ, Փարիզ, 1947, էջ 134, նաև **Վիրաբյան Վ., Պողոսյան Ա., Եփրիկյան Ա.**, Հայկական զինուժը 1914-1920 թթ., Երևան, 2020, էջ 175-176:

⁵ **Redan P.**, *La Cilicie et le problème ottoman. Préface par René Pinon*, Paris, 1921, p.76-75, նաև **Bremond E.**, նշվ. աշխ., p. 8-9:

⁶ **Իզմիրլյան Կ.**, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրն անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրուֆ, 1964, էջ 209:

զարգացումն ապահովելու համար զինաթափել տարածքի մահմեդական բնակչությանը, բ. կանխել հայերի շրջանում թուրքերի կողմից կազմակերպվող խուճապային տրամադրությունների տարածումը, գ. պաշտոններ չտրամադրել 1915 թ. հայկական կոտորածների կազմակերպիչներին և համախոհներին, դ. վերացնել բանկային դեպոզիտներում պահվող տարագրված հայերի գույքի կալանքները¹:

Այն բանից հետո, երբ 1919 թ. փետրվարի 1-ին Է. Բրեմոնը ժամանում է Ադանա և անցնում իր պարտականությունների կատարմանը՝ որպես «դաշնակիցների կողմից գրավված թշնամի տարածքների կառավարիչ»², Սիրիայում և Կիլիկիայում ֆրանսիական գերագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոն Սիրիայում և Միջագետքում գտնվող հայ տարագիր փախստականներին կոչ է անում վերադառնալ Կիլիկիա³: Գաղթականների վերադարձի համար մեծ հույսեր էին ներշնչում հատկապես Ֆրանսիայի հանրապետության նախագահ՝ Ռ. Պուանկարիեի⁴ և ֆրանսիացի զորավար Գուրոնի հայտարարություններն ու խոստումները⁵: Նշենք նաև, որ Մուդրոսի զինադադարի 6-րդ կետի համաձայն՝ անգլիական բանակի եգիպտական էքսպեդիցիոն կորպուսը պարտավորվում էր հայրենիք ուղարկել բոլոր ցանկացող հայերին⁶:

Ֆրանսիական և բրիտանական զորքերի հովանավորության ներքո գտնվող Կիլիկիան աստիճանաբար դառնում է Օսմանյան կայսրության այն միակ վայրը, որտեղ հայերը կարող էին զերծ մնալ կոտորածների վտանգից, որտեղ կերաշխավորվեր նաև նրանց ֆիզիկական անվտանգությունը: Ժամանակավոր խաղաղությունը նպաստավոր պայմաններ էր ստեղծում հայ ժողովրդի մնացորդացի համար Կիլիկիա վերադառնալու ակնկալիքով: Այդ էր պատճառը, որ Մուդրոսի զինադադարից հետո բազմաթիվ հայեր խումբ առ խումբ վերադառնում էին Կիլիկիա՝ իրենց քարուքանդ օջախները վերաշինելու նպատակով: Ավելի քան 150 հազար

¹ Տե՛ս ԳԱԹ-ի արխիվ, ֆ. Ա. Չոպանյան, գ 9981, III բաժին, թ. 1-3:

² **Brémond E.**, նշվ. աշխ., p. 8.

³ Տե՛ս **Paillarés M.**, *Le Kémalisme devant les Alliés*, Paris, 1922, p. 188.

⁴ **Իզմիրլեան Կ.**, նշվ. աշխ., էջ 210:

⁵ **Կենճեան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 280:

⁶ Տե՛ս **Кемаль М.**, նշվ. աշխ., т.1, с. 121.

հայեր¹, որոնք «ականատեսին վրայ թողլով անդրաշխարհէն վերադարձող յարուցեալներու տպատրութիւնը»² 1919 թ. փետրվար-մարտին ներգաղթում են Կիլիկիա³: Խոսելով ստեղծված իրավիճակի և տուն վերադարձող հայերի խանդավառության մասին՝ Ա. Կենճյանը գրում է. «Հոգեբանական այս ընդհանուր հիփնոզեն հմայված կիլիկեցի տարագիր հայությունը՝ շատ հասկանալի էր ուրեմն, որ ուզեր թևեր առնել թոչելու համար դեպի Կիլիկիա, ուր պիտի ապրիլ ազատ ու ինքնավար...»⁴: Բայց ինչպես Լեոն է խոստովանում. «1919-ի առաջին կեսն ընդունակ էր այդպիսի տրամադրություններ ներշնչել ամենքին: Համաշխարհային բարերարությունների գունագեղ ամիսներ էին դրանք: Ինչեր և ինչեր չէին խոստանում հաղթողները և ինչեր չէին սպասում նրանցից: Եկել էր ուրեմն հատուցման օրը, երբ մարդիկ պիտի նստեին թուրքահայի արյունը գնահատելին ու ստանային նրա փոխարժեքը: Հրաշք չէր այս մանավանդ Կիլիկիայի հայության համար...: Ինչ կարող էր, ուրեմն, լինել կիլիկիահայը, իր ակնկալած բոլոր բարեբախտությունների Ֆրանսիայի վերաբերմամբ, բացի պաշտողից, սքանչողից»⁵:

Բնակչության ներգաղթը Կիլիկիա իրականացվում էր ֆրանսիական իշխանության ֆինանսական միջոցներով: Այն հսկում և իրականացնում էին հիմնականում ֆրանսիական բանակի սպաները՝ Հայ ազգային միությունների հետ համատեղ երկու ճանապարհով՝ ցամաքային՝ Դամասկոս-Հալեպ-Ադանա և Ռաս-էլ-Այն-Հալեպ-Ադանա գծով, և ծովային՝ դեպի Բեյրութ-Մերսին-Ադանա և Իսկենտերուն⁶:

Նման պայմաններում դարձյալ ծագում էր այն հիմնական հարցը, թե ո՞վ պետք է ստանձներ հայության վերադարձի և օգնության այդ ծանր, բայց հայրենանվեր աշխատանքը: Ճիշտ է, 1919 թ. Կիլիկիա գաղթած

¹ Տե՛ս **Thorossian H.**, *Historie de l'Arménie et du peuple arménien*, Paris, 1957, p. 153, նաև **Jean-Pierre Alem**, *L'Arménie*, Paris, 1962, p. 66:

² **Քէլէշեան Մ.**, Սիս-Մատեան. պատմական, բանասիրական, տեղեկագրական, ազգագրական եւ յարակից պարագաներ, Պէյրութ, 1949, էջ 564:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.200, գ.132, թ.338:

⁴ **Կենճեան Ա.**, նշվ.աշխ., էջ 6-7:

⁵ **Լեո**, Թուրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը, հ. Բ, Փարիզ 1935, էջ 210-211:

⁶ Տե՛ս **Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ**, Պատմութիւն կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ (1441 էն մինչեւ մեր օրերը), Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, էջ 961:

հայերի խնամակալության գործը ստանձնել էր ֆրանսիական ներգաղթի բյուրոն՝ իր անվանը կցելով «Խնամատար Հայոց» անունը¹, սակայն կասկածից վեր էր, որ ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքները մեծամասամբ կարող էր գլուխ բերել միայն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, որն այս անգամ, բարեբախտաբար, մենակ չէր այդ գործում²: Վերջինիս իր օգտաշատությամբ, բարենպաստ մասնակցությամբ և մատուցած ծառայություններով օժանդակում էին ինչպես հայկական, այնպես էլ օտար նպաստամատույց կազմակերպությունները, ազգային-վարչական սահմանադրական ժողովները, որոնք ևս իրենց վրա էին վերցրել երկրամասի քաղաքական, թաղական, կրթական և հասարակական գործերը, «Հայ ազգային միություն»-ը, որը բաղկացած էր բոլոր հարանվանությունների ներկայացուցիչներից, Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակության ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանը, որը հանդիսանում էր Ֆրանսիայի և Հայաստանի միջև հարաբերությունների միջնորդը և դաշնակից պետությունների որոշ քաղաքական ու զինվորական կառույցները: Սահակ Բ. Խապայանը Կիլիկիա ներգաղթող հայ ազգաբնակչությանը օգնություն կազմակերպելու և «կաթողիկոս-պատրիարք» տիտղոսի պաշտոնական գործերը կարգավորելու և վերջնականապես Կիլիկիա վերադառնալու նպատակով³ 1919 թ. փետրվարի 20-ին ուղևորություն իրականացրեց դեպի Կահիրե⁴:

1919 թ. մարտի 7-ին Սիս է ժամանում ֆրանսիացի զինվորական կառավարիչ հարյուրապետ Թայյարտան: Նրան ուղեկցում էին ֆրանսիական բանակի սպա Երվանդ Թերլեմեզյանը, դոկտ. Էմանուել Պալյանը, թարգման Կարապետ Պալյանը և մի խումբ ֆրանսիացի զինվորներ: Մայրավանքում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ զինվորական կառավարիչը ներկայացնելով իր առաքելության նպատակը, հորդորում

¹ **Յուշամատենան Սուրիահայ օգնութեան Խաչի 1919-2009**, խմբագիր Անի Ֆիշենկճեան, Հալէպ, 2010, էջ 27:

² **Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը. յուշամատենան ազգային-պատմական-մշակութային եւ ազգագրական**, աշխատասիրեց եւ կազմեց Վահէ Հայկ, Նիւ Եորք, 1959, էջ 1085:

³ Տե՛ս **Բաբգէն Ա. Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ**, նշվ. աշխ., էջ 961:

⁴ **Պողոսեան Յ. Պ.**, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Լօս Անճէլըս, Հաճընի հայրենակցական վերաշինութեան միութեան կենտրոնական վարչութիւն, 1942, էջ 375:

է. «... Ֆրանսական կառավարութեան արդար դրօշին տակ յետ այսու ազատ ու խաղաղ ապրելու բաղադարութիւնը, յորդորելով եղբայրաբար վարուիլ Իսլամ տարրերու հետ և համբերել անելի բաղադար օրեր ապրելու համար»¹:

Հաջորդ օրը՝ մարտի 8-ին, ֆրանսիացի կառավարչի հրամանով Կաթողիկոսության վեհարանի մեջ ընտրվեց 9 անդամներից բաղկացած տարագիրների օգնության Սսի Ազգային միությունը՝ ատենապետությամբ Միսակ Ազիրյանի, իսկ մարտի 9-ին Ազգային միությանը ենթակա Հայ երիտասարդական միությունը:

1919 թ. փետրվար-մարտ ամիսներից սկսած՝ ֆրանսիական զորքերի հրամանատարությունը պահանջում է, որ բրիտանացիները Կիլիկիայում իրենց տեղը զիջեն ֆրանսիական զորքերին: Միայն այն բանից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիան ստացավ Ֆրանսիայի համաձայնությունն իրեն տրամադրելու Մոսուլը, 1919 թ. մայիսի 22-ին փարիզյան համաձայնությամբ երկու պետությունները վերջապես համաձայնության են գալիս, որով Անգլիային էին անցնում Պաղեստինն ու Իրաքը, իսկ Ֆրանսիային՝ Սիրիան ու Կիլիկիան: Ֆրանսիան հնարավորություն էր ստանում իր զորքերը մաս-մաս փոխադրել Կիլիկիա²: Սակայն բրիտանական զորքերի հեռացումը միանգամից տեղի չունեցավ, այն ձգձգվում է մինչև 1919 թ. հոկտեմբերի վերջերը, որից հետո սկսվում է ֆրանսիական բանակի կողմից Կիլիկիայի ամբողջական գրավումը:

Հուլիսի 14-ին առավել մեծ շուքով նշվեց ֆրանսիական հեղափոխության ազգային տոնը: Տեղի ունեցած զորանցքից, ձիարշավից և մրցումներից հետո բազմությունը շարժվեց դեպի Մայրավանք, որի վրա պարզված էր Հայաստանի դրոշը: Ավագ խորանի վրա ծածանվեցին Ֆրանսիայի, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի դրոշները և հայկական եռագույնը: Հայ դրոշի կնքահայրության համար կազմակերպվեց աճուրդ, որի ժամանակ ներկաները՝ հարուստ թե աղքատ, մասնակցեցին դրամական նվիրատվությանը: Աճուրդին հաջորդեց Մայրավանքի զանգերի ղողանջը, որից հետո բազմությունը բարձրացավ Մայրավանքի տանիքը, որտեղ հնչեց «Դարձեալ փայլեց Սիսի վերեւ ազատութեան դրօշակ» երգը, որով «Մայ-

¹ Քէլէշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 566:

² Տե՛ս Սահակյան Ռ., Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 129:

րավանքը կը սփռէր ազատութեան անտիսը»¹:

Արդեն 1919 թ. վերջերին իրենց բնիկ գյուղերն ու ավանները վերադարձան շուրջ 155650 հայեր, որոնցից՝ Հաճնից՝ 8000, Սսից՝ 8500, Հասան-Բեյլիից և շրջակայքից՝ 1500, Տերթ-Եոլից՝ 12000, Օսմանիեից, Պահչեից և շրջակայքից՝ 1600, Միսիսից և շրջակայքից՝ 1500, Աբդողլուից՝ 1500, Նաճարլիից՝ 1000, Ինճիրլիքից՝ 1250, Տարսունից՝ 15000, Մերսինից՝ 15000, Չեյթունից՝ 1800, Մարաշից և շրջակայքից՝ 25000, Այնթապից և շրջակայքից՝ 22000, Ադանայից՝ 40000 հոգի²:

Կիլիկիա վերադարձած հայերը տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ, Ադանայում՝ 60 հազ., Հաճնում՝ 8 հազ., Հասան-Բեյլիում՝ 1000, Դյորթ-Եոլում՝ 12.000, Օսմանիեում և շրջակայքում՝ 1000, Միսիսում՝ 1200-1500, Աբդողլուում՝ 1000, Նաջարլիում՝ 1000, Ինճիրլիքում՝ 1200, Տարսունում՝ 3-4000, Մերսինում՝ 2-3000³: Սսի Ազգային միության դիվանի տեղեկությունների համաձայն՝ միայն Սիս են ներգաղթել 451 ընտանիք կամ 1816 հոգի⁴: Բացի այդ, 50.000-ից ավելի հայեր հաստատվել էին Մարաշում, Չեյթունում, Այնթապում և շրջակա գյուղերում⁵: Ինչպես երևում է, ամենամեծ ներգաղթը կազմակերպվել էր դեպի Ադանա, Մարաշ և Այնթապ, իսկ ամենաքիչը՝ դեպի Նաճարլը:

Ադանայում կային նաև տասնյակ հազարավոր հայեր՝ հիմնականում ոչ կիլիկեցիներ, որոնք օրվա հացին կարոտ մի կերպ իրենց գոյությունն էին պահպանում Ադանայի փողոցներում: Այդ է փաստում Սահակ կաթողիկոս Խապայանի 1919 թ. դեկտեմբերի 29-ի նամակն ուղղված Գևորգ V կաթողիկոսին, որտեղ նա նշում է. «Ավելի քան հիսուն հազար հոգի, ընդհանրապես այրիներ և որբեր Ադանայի նահանգին մեջ խոնված՝ ձմեռ եղանակին կապրին վրաններում տակ, տակերնին փսիաթի կտոր մը չունենալով, իսկ իրենց ծննդավայրը գտնվողները ամեն օր կը մեռնին և կը գերեզմանվին, որովհետև թուրքին յաթաղանը իրենց կողին և սուրը իրենց գլխին վրա առկախ կը տեսնեն»⁶:

¹ Քէլեշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 567-568:

² Տե՛ս Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 83:

³ Տե՛ս Bremond E., նշվ. աշխ., p.11-12:

⁴ Տե՛ս Քէլեշեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 564:

⁵ Տե՛ս, Du Véou Paul, *La passion de la Cilicie, 1919-1922*, Paris, 1954, p. 91

⁶ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2, գ.2046, թ.4:

1919 թ. հունիսին Ադանա է գալիս հնչակյան աչքի ընկնող գործիչ Միհրան Տամատյանը՝ որպես ամբողջական Հայաստանի պատվիրակության լիազոր-ներկայացուցիչ: Այդ առթիվ Պողոս Նուբարը և Ա. Ահարոնյանը հատուկ գրություններ առաքեցին Ժորժ Պիկոյին, գեներալ Ալենբիին, գնդապետ Բրեմոնին, Հայ ազգային միությանը և Կիլիկիայի Սահակ Բ. կաթողիկոսին: 1919 թվականի ամռանը Ժորժ Պիկոյին փոխարինեց գեներալ Գուրոն, որը որպես «Սիրիայի ու Կիլիկիայի բարձր կոմիսար և արևելյան բանակի հրամանատար» վարում էր բացահայտ թուրքոֆիլ քաղաքականություն:

Մ. Տամատյանը օգտակար աշխատանք կատարեց Ազգային միությունների գործունեությանը նոր լիցք հաղորդելու գործում: Պահպանվել է իր իսկ կողմից կազմված «Կիլիկյան Ազգային միության վերակազմության նախագիծ» ուշագրավ փաստաթուղթը, որտեղ սահմանվում են Ազգային միությունների աշխատանքների շրջանակները, պարտականություններն ու իրավունքները: Մի կողմ թողնելով բուն նախագծի մյուս կետերի վերլուծությունը, նշենք միայն, որ նախագծի երրորդ կետով նախատեսվում էր, որ. «Ադանայի Կենտրոնական Ազգային Միության մեջ աթոռու ձայն պիտի ունենան Կիլիկիո վեհ. Կաթողիկոսը, անձամբ կամ իր ներկայացուցիչովը և Ամբողջական Հայաստանի Պատվիրակը», իսկ 12-րդ կետում ընդգծվում էր, որ ազգային, կրոնական կազմակերպությունների և Ազգային միությունների գործունեության ընթացքում խաչաձևումները կանխելու նպատակով՝ «...Ազգային Միություններուն վերապահված պիտի մնա զուտ ազգային-քաղաքական և դիվանագիտական գործերու հարաբերությունները վարելու կոչումը և իրավունքը»²:

Այսպիսով, Կիլիկիան դառնում էր ապահով, հուսատու և հայաշատ մի երկրամաս, որտեղ կյանքը նախկինի պես սկսում էր աշխուժանալ, և մեծանում էր հավատը ապագայի նկատմամբ:

Սահակ Բ. Խապայանի Կիլիկիա վերադառնալու խոչընդոտները

1919 թ. ապրիլին Ս. Խապայանը տեղափոխվում է Ադանա³, իսկ 1919 թ. հունիսին 15 օրով մեկնում է Սիս: Սակայն տեսնելով, որ կաթողի-

¹ Պոյաճեան Տ., Հայկական լեգեոնը, Ուոթթաուն, 1965, էջ 240:

² «Հասկ», Անթիլիաս, 1950, թիւ 7-8, էջ 209-211:

³ Տե՛ս Տառապակիր կաթողիկոսը (25 մարտ 1849 - 8 նոյեմբեր 1939), «Հասկ» ամսագիր, Անթիլիաս-Լիբանան, 1939, թիւ 11-12, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 149:

կոսարանը ավերված վիճակում էր, նա նորից հետ է վերադառնում Ադանա:

Սահակ Բ. կաթողիկոսի համար հուսալքում պատճառող հրատապ մյուս խնդիրը Կիլիկիա վերադառնալու ճանապարհին ազգային շրջանակների կողմից հարուցված դժվարություններն էին և վերապահ կեցվածքը: Բանն այն է, որ Սահակ Բ. Խապայանը ֆրանսիական իշխանությունների և ժողովրդի կողմից բազմաթիվ հրավերներ էր ստացել Սիս վերադառնալու և իր պատմական Աթոռն ստանձնելու համար: Սակայն բուն Հայաստանի և արտասահմանի նորակազմ քաղաքական իշխանությունները վերապահումով էին վերաբերվում այդ հարցին և նույնիսկ բանակցություններ էին վարում Կիլիկիո կաթողիկոսության գործունեությունը քաղաքային օրենքներով սահմանափակելու համար:

Միաժամանակ, կաթողիկոսը զգում էր, որ Կիլիկիայում դեռ իշխում էր հայաջինջ նկարագրով հին թուրքական հոգեբանությունը, որի հետ միաժամանակ սիրաբանում էին անգլո-ֆրանսիական իշխանավորները: Բանն այն է, որ իբրև երկրի քաղաքական ներքին վարչական ուժ տակավին գործուն դերակատարություն ուներ թուրքական իշխանությունը՝ իրեն ենթակա քաղաքապետարաններով, ոստիկանությամբ, ժանդարմներով և թղթատարությամբ²: Հակառակ Մուրթոսի զինադադարի պայմանների, թուրքական զորքը ոչ թե հեռացել էր Կիլիկիայից, այլ ցրվել տարբեր շրջաններում՝ թաքցնելով իրենց զենքի մեծ մասը: Այս ամենի մասին Ս. Խապայանը տեղեկացնում է Փարիզի Ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբարին՝ 1919 թ. ապրիլի 17-ի իր նամակում³:

Սահակ Բ. Խապայանին ուղղված 1919 թ. հուլիսի 10-ի իր պատասխան նամակում Պողոս Նուբարը, որը հասկանալի պատճառներով իր համակրանքը չէր թաքցնում Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի կաթողիկոսության հանդեպ, չկարևորելով Կիլիկիո կաթողիկոսի վերահաստատումը Սիսում, կարծում էր, որ նպատակահարմար էր Սահակ Բ.-ի Երուսաղեմում մնալը⁴: Միայն Էջմիածնում կաթողիկոսության կենտրոնացման մտայնությունն ազդում է Փարիզի Ազգային պատվիրակության և Կիլիկիայում նրա ներկայացուցիչ մարմինների հետ Սսի կաթողիկոսության հետագա

¹ Տե՛ս Արզումանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 410:

² Տե՛ս Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 91-92:

³ Տե՛ս Եղիայեան Բ., նշվ. աշխ., էջ 88:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

հարաբերությունների վրա: Այդ մասին իր մտահոգությունն է արտահայտում Սահակ Բ. Խապայանը Հալեպ՝ Մուշեղ արք. Սերոբյանին ուղղված 1919 թ. հուլիսի 23-ի նամակում:

Այդուհանդերձ, Պողոս Նուբարի անկեղծ փափագն էր, որպեսզի Սահակ Բ. կաթողիկոսը վերադառնար Կիլիկիա: Նա այդ մասին շտապում է տեղեկացնել կաթողիկոսին 1919 թ. հուլիսի 26-ի իր նամակում²: Այս նամակից երկու ամիս անց Սահակ Բ. կաթողիկոսը «Սիրիայի և Հայաստանի ֆրանսիական բարձր կոմիսարության» գիտությամբ և ֆրանսիական «HACHE» նավով Բեյրութից մեկնում է Ադանա: Կազմակերպված պաշտոնական ընդունելությանը ներկա են լինում Կիլիկիայի ընդհանուր կառավարիչ Բրեմոնը և հայ ազգային գործիչները: Այդ մասին մենք իմանում ենք Պետրոս եպս. Սարաճյանին ուղղված Սահակ կաթողիկոսի 1919 թ. սեպտեմբերի 20-ի նամակից³:

Եզրակացություն

Այսպիսով, 1. Մուղրոսի զինադադարի համաձայն՝ 1918 թ. նոյեմբերի 28-ին դաշնակից ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը թուրքական իշխանություններից պահանջում է դատարկել Կիլիկիան, որից հետո 1918 թ. դեկտեմբերին անգլո-ֆրանսիական զորքերի և թուրքական կառավարության միջև ստորագրվում է մի նոր փաստաթուղթ՝ Մուղրոսի զինադադարի գաղտնի հավելվածը, որով Կիլիկիայի կառավարման վերահսկողությունը հանձնվում էր ֆրանսիական զինվորականությանը, որը, սակայն, պիտի ենթարկվեր անգլիական գեներալ Էդմոնդ Ալենքիին:

2. 1918 թ. դեկտեմբերի 17-19-ին Հայկական լեգեոնի զորամասերն առաջին անգամ մտան Կիլիկիա, իսկ 1918 թ. դեկտեմբերի 25-ին ֆրանսիական կառավարության թիվ 92189/11 հրամանով Է. Բրեմոնը նշանակվեց «Հայաստանի կառավարիչ»: Հիշարժան են այս շրջանում Սահակ Բ. Խապայանի Դամասկոսից Փարիզ՝ Ֆրանսիայի վարչապետ Ժորժ Կլեմանսոյին, ինչպես նաև բրիտանական բանակի հրամանատարությանն ուղղված շնորհավորական հեռագրերը:

3. Մուղրոսի զինադադարից հետո Սահակ Բ. Խապայանի մտահոգություններից մեկը Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության ինքնուրույն

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 90-91:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 91:

իրավակարգի վերահաստատումն էր: Օսմանյան կառավարությունը 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին արտոնագիր է տրամադրում վերահաստատելու համար 1916 թ. հուլիսի 19-ի «Կանոնագրով» կասեցված Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը, իսկ 1918թ. նոյեմբերի 20-ի օրենքով կասեցվում է 1916 թ. հուլիսի 19-ի կանոնագիրը և նորից օրինականացվում Արևմտահայերի ազգային սահմանադրությունը:

4. Մուդրոսի զինադադարից հետո 1919 թ. սկսվում է բնակչության ներգաղթը Կիլիկիա: Ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքները մեծամասամբ համակարգում էր Կիլիկիո կաթողիկոսությունը՝ իբրև Հայ առաքելական եկեղեցու բացարձակ մեծամասնության ներկայացուցչական աթոռ:

***Քանալի բաներ՝** Մուդրոսի զինադադար, Սահակ Բ. Խապայան, Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքություն, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքություն, ներգաղթ, Մայրավանք, Սսի Ազգային միություն, Միհրան Տամարյան, Ադանա, Պողոս Նուրար:*

АРМЯНСКИЙ КАТОЛИКОСАТ КИЛИКИИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ВОЗВРАЩЕНИЯ АРМЯНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КИЛИКИ В 1918-1919 ГГ.

Ваагн Арутюнян

***Ключевые слова:** Мудросское перемирие, Саак Б. Хапаян, Константинопольский Армянский Патриархат, Иерусалимский Армянский Патриархат, иммиграция, Майраванк, Национальный Союз ССИ, Мигран Таматян, Адана, Погос Нубар.*

В статье представлена роль Киликийского армянского католикосата в организации возвращения армянского населения в Киликию в 1918-1919 гг. После Мудросского перемирия 28 ноября 1918 года Главное командование союзных войск потребовало от турецких властей освободить Киликию, после чего, согласно секретному приложению Мудросского перемирия, контроль над управлением Киликией был передан французским военным, которые, однако, должны были подчиняться английскому генералу Э. Алленби. Памятны поздравительные телеграммы Саака II Хапаяна из Дамаска в Париж премьер-министру Франции Жоржу Клемансо и командованию британской армии, а также его встреча в Дамаске с советником министра иностранных дел Великобритании Майком Сайком. Усилиями Саака II Хапаяна, патентом османского правительства от 18

октября 1918 г., сначала была подтверждена национальная конституция западных армян, действие которой было приостановлено законом от 19 июля 1916 г.. В 1919 г. началась иммиграция населения в Киликию, деятельность которой в основном координировал Киликийский Католикосат, как местопребывание абсолютного большинства Армянской Апостольской Церкви.

CATHOLICOSATE OF CILICIA AND THE ORGANIZATION OF THE RETURN OF THE ARMENIAN NATIONALITY TO CILICIA IN 1918-1919

Vahagn Harutyunyan

Key words: *Armistice of Mudros, Sahak II Khapayan, Armenian Patriarchate of Constantinople, Armenian Patriarchate of Jerusalem, immigration, Mairavank, National Union of SSI, Mihran Tamatyan, Adana, Poghos Nubar.*

The article presents the role of the Armenian Catholicosate of Cilicia in organizing the return of the Armenian population to Cilicia in 1918-1919. After the Armistice of Mudros, on November 28, 1918, the General Command of the Allied Forces demanded the Turkish authorities to vacate Cilicia, after which, according to the secret annex of the Armistice of Mudros, the control of the management of Cilicia was handed over to the French military, which, however, had to be subordinated to the English General E. Allenby. Is memorable Sahak II Khapayan's congratulatory telegrams from Damascus to Paris to French Prime Minister Georges Clemenceau and the command of the British Army, as well as his meeting in Damascus with Mike Sykes, advisor to the British Foreign Minister, are memorable. With the efforts of Sahak II Khapayan and with the Ottoman government's patent of October 18, 1918, the national constitution of the Western Armenians, wisuspended by the statute of July 19, 1916, was first reaffirmed. In 1919, the immigration of the population to Cilicia began, the activities of which were mostly coordinated by the Cilicia Catholicosate, as the representative seat of the absolute majority of the Armenian Apostolic Church.

Վահագն Հարությունյան - Աստվածաբանության ֆակուլտետի հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոնի ասպիրանտ

Ваагн Арутюнян - Аспирант кафедры Истории армянской церкви и церковниковедения Богословского факультета

Vahagn Harutyunyan - Ph D. student of the department of History of Armenian Church and Church Studies, Faculty of Theology